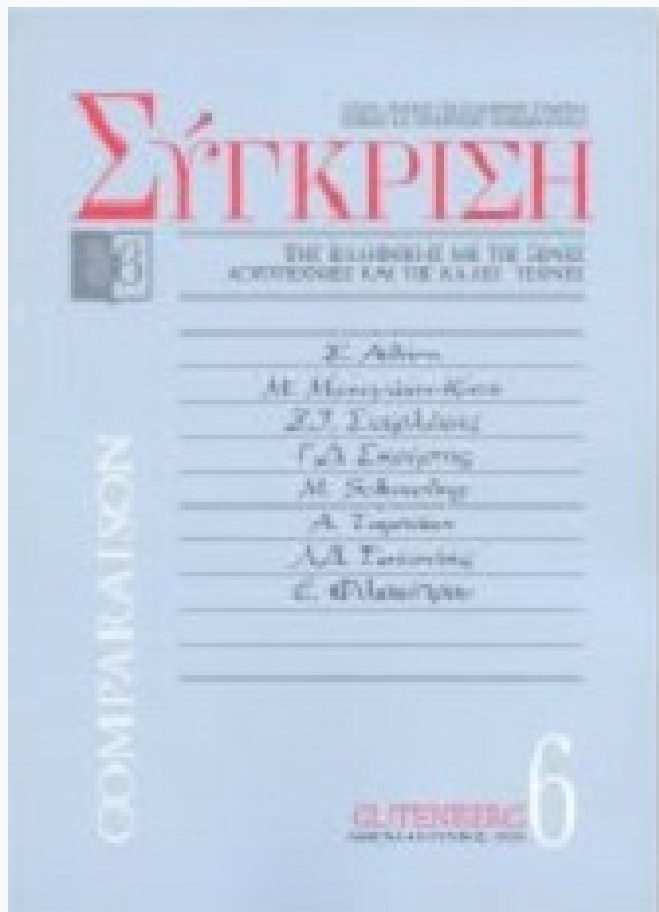

Σύγκριση

Τόμ. 6 (1995)

Τόμας Μαν, Αντρέ Ζιντ και Ευρώπη: Όψεις μιας Θεώρησης της Λογοτεχνίας, υπερβαίνοντας τα Σύνορα

Manfred Schmeling

doi: [10.12681/comparison.10723](https://doi.org/10.12681/comparison.10723)

Copyright © 2016, Manfred Schmeling

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Schmeling, M. (2017). Τόμας Μαν, Αντρέ Ζιντ και Ευρώπη: Όψεις μιας Θεώρησης της Λογοτεχνίας, υπερβαίνοντας τα Σύνορα. *Σύγκριση*, 6, 7–24. <https://doi.org/10.12681/comparison.10723>

MANFRED SCHMELING

Τόμας Μαν, Αντρέ Ζιντ και Ευρώπη*

Όφεις μιας Θεώρησης της Λογοτεχνίας,
υπερβαίνοντας τα Σύνορα

ΥΧΑΡΙΣΤΩΣ ΑΠΟΔΕΧΤΗΚΑ ΤΗΝ ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ Goethe, καθώς και του Τμήματος γερμανικής γλώσσας και φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, γιατί και τα δύο αυτά ιδρύματα ως φορείς της γερμανικής κουλτούρας στην Ελλάδα αντιπροσωπεύουν επάξια την υπέρβαση των συνόρων στον τομέα του πολιτισμού. Μνημονεύοντας τον Goethe, ως εκπρόσωπος της συγκριτικής λογοτεχνίας δεν μπορώ παρά να σκεφτώ τον Goethe μιας συγκεκριμένης περιόδου, τον Goethe των *Συνομιλιών με τον Έκκερμαν* (της 3ης Ιανουαρίου 1827), όπου λέει:

Η εθνική λογοτεχνία δεν έχει πια και πολλά να πει· πλησιάζει η εποχή της παγκόσμιας λογοτεχνίας και κάθε ένας πρέπει να συμβάλει ώστε αυτή η εποχή να φτάσει πιο γρήγορα.¹

Κι όποιος νομίζει ότι ο χιλιοειπωμένος όρος του Goethe «παγκόσμια λογοτεχνία» στον 20ό αι. δε θα μπορούσε να προσφέρει πια πνευματικά ερεθίσματα, είναι γελασμένος. Πρόσφατα, διοργάνωσα στο Πανεπιστήμιο του Σάαρλαντ, όπου διδάσκω, ένα διεθνές συμπόσιο μ' αυτό το θέμα, και διαπίστωσα ότι το ζήτημα της «παγκόσμιας λογοτεχνίας» —η οποία για τον Goethe ακόμα συνέπιπτε ασφαλώς με την «ευρωπαϊκή»— ειδικά σήμερα είναι πάλι ιδιαίτερα επίκαιρο. Επίκαιρο ήταν το ζήτημα αυτό και για τον Τόμας Μαν και τον Αντρέ Ζιντ, που έβρισκαν στον Goethe ένα κοινό πρότυπο. Και έτσι,

* (Σ.Σ.). Με ιδιαίτερη ευχαρίστηση δημοσιεύουμε σ' ελληνική μετάφραση τη διάλεξη που έκανε στα γερμανικά στις 21 Οκτωβρίου 1993 στην Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Saarbrücken και γενικός γραμματέας της Διεθνούς Εταιρείας Συγκριτικής Φιλολογίας Manfred Schmeling.

μπήκα ήδη στο θέμα μου, με το οποίο ελπίζω να κεντρίσω όχι μόνο τη λογοτεχνική, αλλά και την πολιτισμική-πολιτική περιέργειά σας. Και τούτο, γιατί ο Τόμας Μαν και ο Αντρέ Ζιντ δεν επωφελούνταν μόνο από τις διεθνείς επιρροές, μα ταυτόχρονα εμπλέκονταν διαρκώς σε θεωρητικές συζητήσεις για την Ευρώπη, όπως μαρτυρούν πολυάριθμα δοκίμια, λόγοι, ημερολόγια, γράμματα κλπ., κυρίως κατά το διάστημα ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Εδώ, θα με απασχολήσει κυρίως το ερώτημα: Ποιος ο ρόλος της διανοητικής και ιδιαίτερα της ευρωπαϊκής συνειδήσής τους στη λογοτεχνική τους δημιουργία; Ποια η σχέση πολιτικής θεωρίας (πολιτική με τη γενική, πνευματική έννοια του όρου) και λογοτεχνικής πράξης; Τέλος, έμμεσα θα προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση στο ερώτημα, αν ισχύουν ακόμη και σήμερα οι προοπτικές που χάραξαν ο Ζιντ και ο Μαν: εν όψει μιας Ευρώπης, η οποία κλυδωνίζεται ανάμεσα στο στόχο της οικονομικοπολιτικής-πολιτιστικής ένωσης του Μάαστριχτ, από τη μια, και στην αίσχιστη μορφή εθνικισμού και πολιτιστικού σωβινισμού, από την άλλη.

«Ευρώπη» είναι ο όρος που —ευτυχώς θα έλεγα— πριν από κάθε πολιτικό προγραμματισμό εξάπτει τη φαντασία μας. Σας ζητώ να με συγχωρήσετε, αν σ' αυτό το σημείο, παρόλο που απευθύνομαι σε ελληνικό κοινό, δεν μπορώ να αποφύγω την αναφορά στην αρχαιότητα. Η ελληνική μυθολογία είχε μια συγκεκριμένη αντίληψη της Ευρώπης: Η Ευρώπη ήταν μια γυναίκα, την οποία άπήγαγε ο Δίας. Την πλησίασε με τη μορφή ενός κατάλευκου ταύρου. Λέγεται ότι η ανάσα του μύριζε χόρο, ένα άνθος με ιδιαίτερα έντονη μυρωδιά. Αυτή η ανδρική μαγεία ξεγέλασε την Ευρώπη, κι αφέθηκε στο Δία. Ο μελετητής μύθων Ρόμπερτ φον Ράνκε-Γκράβες σχολιάζει το συμβάν λακωνικά. Ο μύθος της αποπλάνησης της Ευρώπης απ' τον Δία έχει τις ρίζες του σε μια παλαιότερη κατάκτηση της Κρήτης απ' τους Έλληνες.² Χαρά και λύπη εξισορροπούνται σ' αυτήν την ιστορία, και είναι αξιο απορίας το ότι οι μύθοι (η ιστορία της Ευρώπης, η ιστορία της βίας) μπορούν να ερμηνευθούν ιστορικά. Ο Στέφαν Τσβάιχ, ένας άλλος μεγάλος Ευρωπαίος, όπως ο Αντρέ Ζιντ και ο Τόμας Μαν, αναφέρει στο δοκίμιό του *Η Ευρωπαϊκή Σκέψη στην Ιστορική της Εξέλιξη*³ ένα άλλο γεγονός, το οποίο δεν είναι λιγότερο μυθολογικό: τη βιβλική διήγηση του πύργου της Βαβέλ.⁴ Όταν οι άνθρωποι θέλησαν με τον πύργο τους να φτάσουν πολύ ψηλά, επενέβη ο Θεός και σκόρπισε ανάμεσά τους τη διχόνοια και την ασυνειδησία. Έτσι, το έργο έμεινε ανολοκλήρωτο.

«Τι άλλο εκφράζουν οι μύθοι, εκτός από τα ανεκπλήρωτα όνειρα των λαών;», γράφει ο Στέφαν Τσβάιχ⁵ και προσθέτει:

Αυτός ο μύθος της Βίβλου είναι ένα υπέροχο σύμβολο για τη σκέψη: ότι η ανθρωπότητα έχει τη δυνατότητα να καταφέρει τα πάντα, ακόμα και τον υψηλότερο στόχο, αν είναι ενωμένη, αλλά μόνο το ελάχιστο, αν διαιρεθεί σε γλώσσες και έθνη, που μεταξύ τους δεν μπορούν, μα και δε θέλουν να συνεννοηθούν.⁶

Αυτά όσον αφορά το μύθο. Με την Ευρώπη όμως συνδέεται και μία συγκεκριμένη πολιτιστική παράδοση. Κι εδώ η Αρχαία Ελλάδα έχει πάλι τα πρωτεία, αφού της αναγνωρίζεται η μητρότητα πολλών ευρωπαϊκών «απογόνων»-πολιτισμών.⁷ Από αυτή την παράδοση πηγάζουν οι σημαντικότερες πνευματικές αξίες μας: η δημοκρατία, η ελευθερία, ο ανθρωπισμός κ.τ.λ. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τη λογοτεχνική Ευρώπη. Ανυπολόγιστες παραμένουν ακόμα οι επιδράσεις του Αριστοτέλη ή του Ομήρου, για παράδειγμα. Ποια πολιτική, ποιο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα δεν εντάσσεται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο σ' αυτή την παράδοση; Τον Τόμας Μαν και τον Αντρέ Ζιντ τους συνδέουν, εκτός απ' το γενικό τούτο πολιτιστικό υπόβαθρο, τα κοινά λογοτεχνικά πρότυπα, όπως ο Όμηρος, ο Δάντης, ο Σαίξπηρ, ο Γκαίτε, ο Σοπενχάουερ, ο Ντοστογιέφσκι και ο Νίτσε, αλλά και κάτι ακόμα: το γεγονός ότι και οι δύο ανήκουν στη γενιά που βίωσε τον πρώτο και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και πολέμησε με τα μέσα που είχε, για ν' αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει τη διάσπαση της Ευρώπης και, κυρίως, τις διαμάχες μεταξύ Γερμανών και Γάλλων. Ο Ζιντ και ο Μαν γνωρίζονται μόλις το 1931 — και συγκεκριμένα σ' ένα δειπνο που παραθέτει ο γερμανιστής φιλόλογος Φέλιξ Μπερτό, ο οποίος είχε μεταφράσει τα έργα του Μαν. Ο Ζιντ σημειώνει στο ημερολόγιό του (13.5.1931):

Εξαιρετο φαγητό, πολύ εγχάρδια ατμόσφαιρα, αυθόρμητη και άνετη συζήτηση. Μία τέλεια συνάντηση.⁸

Τέτοιου είδους ανθρώπινες γερμανο-γαλλικές συναντήσεις γίνονταν σε μια εποχή που στη Γερμανία εξαπλωνόταν ο εθνικοσοσιαλισμός και Γερμανία και Γαλλία είχαν κηρυχθεί αμοιβαία άσπονδοι εχθροί. Λίγο αργότερα, ο Ζιντ είχε την ευκαιρία ν' ακούσει τον Μαν σε μια ανάγνωσή του. Ο Γερμανός συγγραφέας διάβασε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου δύο Κεφάλαια από το *Joséph-Roman*: «Νομίζω πως αυτό είναι ό,τι καλύτερο έγραψε ο Μαν μέχρι τώρα».⁹ Η επόμενη συνάντηση γίνεται στο Küssnacht στην Ελβετία, δηλαδή κατά τη διάρκεια της εξορίας του Μαν. Γι' αυτήν μιλάει ο Ζιντ στον Πρόλογο της γαλλικής έκδοσης μιας συλλογής δοκιμίων του Μαν, με τον τίτλο *Προσοχή, Ευρώπη! Σύγχρονα Δοκίμια* (δημοσιεύτηκε στη Στοκχόλμη το 1938),¹⁰

στα οποία ο Μαν εναποθέτει το ευρωπαϊκό του κληροδότημα. Πρόκειται για ένα σε γενικές γραμμές μάλλον πεσιμιστικό ντοκουμέντο, όπου προειδοποιεί για την πτώση της Ευρώπης. Ο Ζιντ και ο Τόμας Μαν αρχίζουν ν' αλληλογραφούν από το 1920 και να διαβάξει ο ένας τα έργα του άλλου· η γνώμη όμως του Ζιντ για το έργο του Τ. Μαν —παρόλη τη συμπάθειά του γι' αυτόν ως άνθρωπο— δεν είναι ξεκάθαρη. Ο Ζιντ, που γνωρίζει πάρα πολύ καλά την κλασική γαλλική παράδοση της τεχνοτροπίας, οκτώ χρόνια μετά τον έπαινο για το *Joseph-Roman*, έχει εντελώς διαφορετική άποψη. Σε μια σημείωση στο ημερολόγιό του το 1939 κριτικάρει σφοδρά το μυθιστόρημα, χαρακτηρίζοντάς το μάλιστα ως «γερμανική δυσπεφία», και προσθέτει: «Είναι ένας αισθητικός βαγκνερισμός, ο οποίος μου φαίνεται ότι αποτελεί το αντίθετο της τέχνης».¹¹ Ο Τ. Μαν, από την άλλη, γράφει στο ημερολόγιό του το 1926 στο Παρίσι για το *Les Faux Monnayeurs*: «Το μυθιστόρημα του Ζιντ παρουσιάζει μια Γαλλία που βρίσκεται σε κατάσταση ηθικής ανισορροπίας».¹² Στο ίδιο σημείο αναφέρεται στο ευρωπαϊκά προσανατολισμένο περιοδικό *Nouvelle Revue Française*, το οποίο και έκανε γνωστό τον Ζιντ το 1909 και που, πραγματικά, επί δεκαετίες αποτύπωνε με τον υποδειγματικότερο τρόπο τους πολιτικούς και πολιτιστικούς διαξιφισμούς μέσα και έξω από την Ευρώπη.

Τι αποδεικνύουν τα παραπάνω δεδομένα; Αποδεικνύουν ότι ανάμεσα στον Μαν και τον Ζιντ σε λογοτεχνικό επίπεδο δεν υπάρχουν άμεσες σχέσεις. Τα έργα τους όμως μαρτυρούν κοινές ευρωπαϊκές επιρροές, στις οποίες θα αναφερθώ αργότερα. Διαφορές μεταξύ τους υπάρχουν ακόμα και σε προσωπικό επίπεδο. Ο Τ. Μαν, ως γόνος παλιάς και εύπορης οικογένειας από τη Λυβέκη, είχε βαθιά πίστη στον προτεσταντισμό. Ο Ζιντ, αντίθετα, πολέμησε σ' ολόκληρη τη ζωή του ν' αποτινάξει τα δεσμά της καλβινιστικής ανατροφής του. Ο Τόμας Μαν παρέμεινε πιστός στη «φιλελεύθερη-συντηρητική» γραμμή του, ακόμα και στα θλιβερά χρόνια της χιτλερικής εξουσίας και της εξορίας του. Ο Αντρέ Ζιντ φλέρταρε, τουλάχιστον παροδικά, με τον κομμουνισμό. Στο λόγο του στο παρισινό συνέδριο των συγγραφέων το 1935 πίστευε «εκ βαθέων πως μπορούσε να είναι ατομιστής και παράλληλα να αποδέχεται τον Κομμουνισμό».¹³

Οι ομοιότητες ανάμεσα στους δύο συγγραφείς βρίσκονται σ' ένα επίπεδο, και συγκεκριμένα στο επίπεδο των ανθρωπιστικών τους αντιλήψεων (εδώ θα σημειώσω ότι και οι δύο ενδιαφέρονται για την ισοτιμία μεταξύ των δύο φύλων· δε χρειάζεται νομίζω να αναφερθώ σ' αυτό το σημείο). Η ανθρωπιστική ιδέα περιλαμβάνει την «κοσμοπολίτικη» συνείδηση, δηλαδή συνείδηση του να είσαι πολίτης ολόκληρου του κόσμου. Αν ο Ζιντ και ο Μαν είναι κοσμο-πολίτες,

αυτό συμβαίνει γιατί ακολουθούν μια παράδοση χιλιάδων χρόνων. Ο όρος «κοσμο-πολίτης» είναι ελληνικής προελεύσεως. Στον κυνικό φιλόσοφο Διογένη από τη Σινώπη αποδίδεται η φράση: «Είμαι πολίτης του κόσμου».¹⁴ Μ' αυτή τη διαπίστωση ήθελε να θέσει τον εαυτό του πάνω από τις στενόμευαλες διαμάχες των πόλεων-κρατών. Το ίδιο ακριβώς πρόβλημα έδωσε ερεθίσματα στον Τ. Μαν και στον Α. Ζιντ, που δύο χιλιάδες χρόνια αργότερα πίστευαν στην ανάγκη για ειρήνη μεταξύ των λαών, και κυρίως μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας, ελπίζοντας σε μια ενωμένη Ευρώπη πάνω στη βάση της αμοιβαίας κατανόησης. Θα ήταν όμως λάθος να θεωρήσουμε ότι αυτή η κοσμοπολίτικη συνείδηση των δύο συγγραφέων ήταν αποκομμένη από τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματιζόνταν εκείνη την εποχή. Όχι μόνο γιατί το κάλεσμα των διανοούμενων για παγκοσμιότητα και κοσμοπολιτισμό σε κρίσιμες περιόδους αποτελεί ιστορικό νόμο, αλλά και εξαιτίας της προσωπικής εξέλιξης του Ζιντ και του Μαν. Η εμπειρία της εξορίας, για παράδειγμα, όπως τη βίωσε ο Τ. Μαν στο διάστημα 1933-49 στην Ελβετία, μόνο να ενδυναμώσει μπορούσε τη διαδικασία της «υπέρβασης των συνόρων», τόσο στο πνευματικό όσο και στο λογοτεχνικό επίπεδο. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και με τον Ζιντ, ο οποίος αναγκάστηκε κατά τη γερμανική κατοχή να δει τη μετατροπή του περιοδικού *Nouvelle Revue Française* σε όργανο εθνικιστικής προπαγάνδας.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς παρουσιάζεται η σχέση ανάμεσα στο «ιδιον» και το «αλλότριον» στον κάθε συγγραφέα (γιατί γι' αυτή την ανθρωπολογική θεμελιωμένη διαλεκτική πρόκειται): ως σχέση μεταξύ Εθνικού και Υπερεθνικού, ως παγκόσμια λογοτεχνική διαδικασία, ως ευρωπαϊκή ιδέα κ.τ.λ. Ήδη το 1909 διατυπώνει ο Ζιντ στο *Nouvelle Revue Française* την ακόλουθη σκέψη:

Κανένα έργο τέχνης δεν μπορεί ν' αποκτήσει παγκοσμιότητα, αν πρώτα δεν αποκτήσει εθνική σημασία. Η εθνική σημασία, όμως, προϋποθέτει την ατομική.¹⁵

Η σωστή σχέση ανάμεσα σ' αυτά τα τρία προφίλ: ατομικό, εθνικό και υπερεθνικό-παγκόσμιο, χαρακτηρίζει έναν «καλό» λογοτέχνη. Αυτό θυμίζει Γκαίτε. Και πράγματι, ο Ζιντ αναφέρεται σ' αυτό το άρθρο του στον Γκαίτε, καθώς και σε πολλά μεταγενέστερα (π.χ. το 1932 στο δοκίμιό του *Γκαίτε*),¹⁶ ως σ' έναν από τους λογοτέχνες οι οποίοι έθεσαν την ιδιοφυΐα τους στην υπηρεσία της Παγκοσμιότητας, του Ανθρωπισμού και της Παγκόσμιας Λογοτεχνίας. Παρόλες τις επιφυλάξεις του απέναντι στην πολιτική Γερμανία, ο Ζιντ δεν άλλαξε αυτή του την αντίληψη, ακόμα και μετά τον Α' Παγκό-

σμιο Πόλεμο. Στο έργο του *Réflexions sur l'Allemagne* ο συγγραφέας τίθεται ξεκάθαρα υπέρ ενός ενιαίου ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο οποίος να συμβάλλει στο ξεπέρασμα των ανταγωνισμών ανάμεσα στα κράτη. Όμως ο Γάλλος συγγραφέας ταυτόχρονα προειδοποιεί — και τούτο είναι μια ευχάριστη σκέψη, αν αναλογιστούμε τον σύγχρονο, διεθνώς δικτυωμένο, πολιτιστικό κόσμο. «Ευρώπη» δεν πρέπει να σημαίνει: πολιτισμική εξομοίωση.

Είναι μεγάλο λάθος να πιστεύουμε ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θα πάει μπροστά με απο-εθνικοποιημένα έργα. Γιατί ανάμεσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την απο-εθνικοποίηση υπάρχει η σύγχυση.¹⁷

Η ιδιαιτερότητα κάθε πολιτισμού, λοιπόν, δεν επιτρέπεται να χαθεί. Όσον αφορά το γερμανικό πολιτισμό, ο Ζιντ είχε φυσικά επιφυλάξεις, όταν κάτι παρουσιαζόταν ως πολύ γερμανικό, ως πολύ πρωσικό. Γι' αυτό και συμπαθούσε το Γκαίτε: «Ο Γκαίτε ήταν ο λιγότερο Γερμανός ανάμεσα στους Γερμανούς».¹⁸

Ακόμα πιο δριμύς γίνεται ο Ζιντ το 1932 κάτω από την πίεση των γερμανικών εθνικών σχέσεων:

Αν σε μας τους Γάλλους ο Γκαίτε δίνει την εντύπωση ότι είναι ο «λιγότερο» Γερμανός πέρα απ' το Ρήνο, αυτό συμβαίνει γιατί είναι με τη γενικότερη και παγκοσμιότερη έννοια ανθρωπίνος.¹⁹

Το 1923 εκδίδεται στο *Revue de Genève* ένα ακόμα άρθρο του Ζιντ με τον τίτλο «L'avenir de l'Europe», το οποίο ταυτόχρονα δημοσιεύεται σε γερμανική μετάφραση στο περιοδικό *Neue Rundschau* (με τον τίτλο «Το μέλλον της Ευρώπης»)²⁰ Αυτή τη φορά δεν τον απασχολούν οι διμερείς σχέσεις, αλλά αποκλειστικά η Ευρώπη. Ο Ζιντ αναφέρεται σε μια συζήτηση με έναν Κινέζο υπουργό, ο οποίος περιόδευε από χώρα σε χώρα στην Ευρώπη: «Σίγουρα, για ν' αποστασιοποιηθεί απ' τη χώρα του και να μπορέσει να την κρίνει αντικειμενικά».²¹ Αυτή η συνομιλία δίνει την ευκαιρία στον Ζιντ να δει τον εαυτό του ως Ευρωπαίο σε αντιπαράθεση με τον Ασιάτη. «Ποιο είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Ευρωπαίου;», αναρωτήθηκαν. Η απάντηση του Κινέζου: «Σε μας ο καθένας προσπαθεί να ενσωματωθεί στο σύνολο, σε σας ο καθένας προσπαθεί να κατασκευάσει άτομα».²² Μια Ευρώπη των ατομιστών όμως, δεν αποτελεί για τον Ζιντ πρόβλημα για την ειρήνη μέσα και έξω από την Ευρώπη.

Αντιθέτως:

Επειδή ο καθένας αποτελεί κάτι πολύ ιδιαίτερο, προσθέτει με τον καλύτερο

τρόπο στο γενικό ενδιαφέρον, κι αυτό είναι μια αλήθεια τόσο για τις χώρες όσο και για τα άτομα.²³

Η εθνική και ευρωπαϊκή συνείδηση δεν αποκλείει η μια την άλλη· αντιθέτως, είναι και οι δύο απαραίτητες για την πολιτιστική πρόοδο.

Καμία χώρα της Ευρώπης δε θα μπορεί στο μέλλον να ελπίζει στην πραγματική πρόοδο του δικού της πολιτισμού, αν αποκλείει τον εαυτό της από τις άλλες χώρες ή τουλάχιστον αν δεν συνεργάζεται έμμεσα μαζί τους· και η Ευρώπη θα καταρρεύσει —πολιτικά, οικονομικά, βιομηχανικά, αλλά και από κάθε άποψη— αν κάθε χώρα κοιτάζει μόνο το συμφέρον της.²⁴

Δεν επιτρέπεται, βέβαια, να παραβλέψουμε και τη βιογραφία του συγγραφέα, τα ταξίδια και την εμπειρία του εξωτερικού. Θα μπορούσε ν' αναρωτηθεί κανείς αν η ευρωπαϊκή και κοσμοπολίτικη συνείδηση προϋποθέτει τα ταξίδια, ή το αντίθετο. Ίσως συμβαίνουν ταυτόχρονα και τα δύο. Ο Αντρέ Ζιντ μάλιστα δεν ταξίδεψε μόνο στην Ευρώπη και τη Ρωσία, αλλά και στην Αφρική και στην Αίγυπτο (*Voyage au Congo, Le Retour du Tschad, Carnet d'Egypte*). Στο ημερολόγιό του αφηγείται ένα ταξίδι του στην Τουρκία και συνδέει την απογοήτευσή του για την Ανατολή με το θαυμασμό του για την Ελλάδα, τον επόμενο σταθμό του ταξιδιού του: «Αισθάνομαι σα στο σπίτι μου. Αυτή είναι η Ελλάδα».²⁵ Αυτό σημαίνει για τον Ζιντ —και για όλους μας— δύο πράγματα: απόλαυση της σύγχρονης φιλοξενίας και επιστροφή στις απαρχές του δικού του πολιτισμού, του δυτικού πολιτισμού («civilisation occidentale»), όπως μας λέει ο ίδιος. Τέτοιου είδους δηλώσεις επιβεβαιώνουν τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα του Ζιντ. Αυτό αποδεικνύει και η συμπάθειά του όχι μόνο για τον Γκαίτε, αλλά και για τον Ντοστογιέφσκι: «Είναι αυτός που θα μπορέσει να σβήσει τη νέα δίψα της Ευρώπης», γράφει το 1908.²⁶ Ο Ζιντ δοκίμασε την παραγωγική λειτουργία του «αλλότριου», του «ξένου» για το «ίδιον» πρώτα στον εαυτό του. Και αναφέρομαι στην τεράστια επίδραση του Ντοστογιέφσκι με την ιδέα της «χωρίς κίνητρο πράξης» (*acte gratuit*) στην κοσμοθεωρία και στην τέχνη του Ζιντ. Γοητευμένος από τα έργα του Ντοστογιέφσκι, ο Ζιντ γράφει τα μυθιστορήματα *L'Immoraliste* και *Les caves du Vatican*:

Κανένας συγγραφέας δεν υπήρξε ποτέ τόσο χαρακτηριστικά Ρώσος και ταυτόχρονα τόσο βαθιά Ευρωπαίος.²⁷

Ο Ζιντ καταφέρεται εναντίον των συντηρητικών δυνάμεων στη Γαλλία και του φόβου της απώλειας της πολιτιστικής ταυτότητας ή ακόμη και της «εισβολής των ξένων», γράφοντας:

Τι θα ήταν ο γαλλικός πολιτισμός χωρίς αυτά τα νέα εξωτερικά ερεθίσματα παρά ένα κενό σχήμα, ένα κατεστραμμένο περίβλημα.²⁸

Αλλά ας επιστρέψουμε στον Τόμας Μαν, του οποίου η πολιτιστική δραστηριότητα για την Ευρώπη δεν διαφέρει και πολύ από αυτή του Ζιντ. Το 1947 ο Ζιντ κερδίζει το βραβείο Νόμπελ και το 1951 πεθαίνει. Ο Τόμας Μαν, ο οποίος είχε επίσης κερδίσει το βραβείο Νόμπελ, ζει τέσσερα χρόνια περισσότερο.

Η συγγένεια του Μαν με τον Ζιντ είναι —όπως προανέφερα— όχι τόσο καλλιτεχνική όσο ιδεολογική, κυρίως σε ό,τι αφορά στην ευρωπαϊκή-κοσμοπολίτικη συνειδησή τους. Σχεδόν αντιγράφει ο Μαν τον Γάλλο συγγραφέα, όταν σ' ένα άρθρο του για την «Εθνική και Διεθνή Τέχνη» (1922) εκφράζει την άποψη ότι «κανένας δεν μπορεί να έχει παγκόσμια συνειδηση, αν πρώτα δεν έχει εθνική».²⁹ Την πολιτιστική πρόοδο με την έννοια της ιδέας της «παγκόσμιας λογοτεχνίας» του Γκαίτε τη βλέπει σαν ένα παιχνίδι ατομικών, εθνικών και παγκόσμιων συνισταμένων. Η γνώση της ξένης λογοτεχνίας είναι, λοιπόν, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανανέωση της εθνικής.

Το 1926 στο χαιρετισμό του προς το διεθνή Σύλλογο Ποιητών, Δοκιμιογράφων και Λογοτεχνών (PEN-club: Poets-Essayists-Novellists-Club) ο Μαν γράφει:

Ευρώπη σημαίνει ελεύθερη τάξη των λαών, σημαίνει διεθνής πολιτισμός, αποστολή της εθνικής αυτοθεοποίησης και της πολιτιστικής φορτικότητας [...]. Ο χρόνος απλώνεται πολύς μπροστά μας και φέρνει έναν αέρα παγκοσμιότητας, ο οποίος δεν ευνοεί το επαρχιακό ειδύλλιο, και όποιος έχει να πει κάτι μόνο στο δικό του λαό, θα αγνοηθεί [...]. Γιατί κανένας λαός δεν αισθάνεται καλά μόνος με τον εαυτό του· αντιθέτως, έχει ανάγκη τη συμπλήρωσή του και τη γονιμοποίησή του από τους άλλους λαούς, για να μη λιμνάσει και χάσει τους πνευματικούς χυμούς του· κάθε λαός απορροφά γοητευμένος το ανθρώπινα οικείο, με την ιδιαίτερη απόχρωση του ξένου βιώματος, που φέρνει μαζί του.³⁰

Ο Τ. Μαν μας δίνει στο σημείο τούτο έναν κάπως πολύπλοκο ορισμό, ο οποίος αξίζει την προσοχή μας: «Το ανθρώπινα οικείο, με την ιδιαίτερη απόχρωση του ξένου βιώματος», σημαίνει ασφαλώς ότι το «ξένο», το «αλλότριο» περιλαμβάνεται (με την εγελιανή έννοια) —τουλάχιστον εν μέρει— στο «ιδιον», εφόσον και τα δύο μέρη υποτάσσονται *argiori* στον γενικό ανθρωπιστικό στόχο.

Η θέση του Τ. Μαν είναι εδώ πολύ διαφοροποιημένη. Σ' ένα δοκίμιό του για τον «κοσμοπολιτισμό»³¹ δίνει βαρύτητα στη διαπίστωση «ότι [αυτός] βίωσε τον κοσμοπολιτισμό και τον εξευρωπαϊσμό κυρίως με το γερμανικό τρόπο, και ότι τα βιώματα αυτά ονομάζονταν Γκαίτε, Λίχτενμπεργκ, Σοπενχάουερ, Νίτσε και Βάγκνερ».³² Με άλλα λόγια: ο Γερμανός δε χρειάζεται να προσεγγίσει το κοσμοπολίτικο ή ευρωπαϊκό πνεύμα, δε χρειάζεται να το δανειστεί από άλλους τεχνητά, γιατί αυτό αποτελεί ήδη κομμάτι της δικής του γερμανικής αστικής παράδοσης. Αυτή η πεποίθηση αποτελεί επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε πολλά γραπτά του Τόμας Μαν. Φυσικά, εννοεί μόνο την πολιτιστική κληρονομία, όχι όμως τη σύγχρονη πολιτική. Αντιθέτως, ο Μαν παίρνει εντελώς διαφορετική θέση από αυτήν του πολιτικού εθνικοσοσιαλισμού, ο οποίος είχε αρχίσει ήδη από το 1925 να εξαπλώνεται στη Γερμανία, όπως μαρτυρούν μεταξύ άλλων τα δοκίμια και οι επαναλαμβανόμενοι υπαινιγμοί του για τους «κυρίους Εθνικοσοσιαλιστές»:

Ακόμη και αν κλείναμε, αγαπητοί κύριοι εθνικοσοσιαλιστές, τα εθνικά μας σύνορα ερμητικά και απ' τις τέσσερις πλευρές του ορίζοντα και ενωνόμασταν όλοι κάτω απ' τη δρυ του Βόταν,* με βαριές κατάρες και με τον όρκο ποτέ να μη διαβάσουμε ούτε απ' το πρωτότυπο, αλλά ούτε και στα γερμανικά μήτε μια συλλαβή ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ακόμα και τότε το ιδεώδες της εθνικής αποβλάκωσης θα παρέμενε ένα απραγματοποίητο όνειρο.³³

Ο αποκλεισμός από τον εθνικισμό είναι ένα θέμα, ο αποκλεισμός από τον διεθνισμό είναι ένα άλλο όμως. Ο όρος «διεθνισμός» προέρχεται την εποχή του Ζιντ και του Μαν, από την κομμουνιστική ενωτική ιδέα, την ιδέα της παγκόσμιας επανάστασης: είχε δηλαδή πολιτικο-δογματική και όχι πνευματικο-πολιτιστική απόχρωση. Γι' αυτό και στο *Betrachtungen eines Unpolitischen* ο Μαν αναφέρεται κάπως υποτιμητικά στον «Λογοτέχνη του Πολιτισμού», δηλαδή τον πολιτικό διεθνιστή των συγγραφέων, τον οποίο ο Μαν διαχωρίζει ξεκάθαρα από τους πραγματικούς λογο-τέχνες, στους οποίους συγκαταλέγει τον εαυτό του. Η δική του θέση είναι «η εθνική θέση ενός κοσμοπολιτισμού, ο οποίος διατηρεί τον οργανικό τρόπο σκέψης της πνευματικής Ευρώπης» και δεν διαιωνίζει το λανθασμένο δίλημμα «εθνικισμός ή διεθνισμός».³⁴

Επειδή τα παραπάνω είναι πολύ θεωρητικά, δικαίως θα περιμένετε να συγκεκριμενοποιήσω κάπως αυτές τις θέσεις. Η βιογραφία του Τ. Μαν μπορεί να μας βοηθήσει σε μια τέτοια προσπάθεια. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο μικρός Μαν έχει διεθνείς ρίζες. Σ' ένα αυτοβιογραφικό του σημείωμα γράφει:

* Ο Βόταν ήταν μεσαιωνικός θεός του κεραυνού και της βίας (Σ.τ.Μ.).

Ενώ ο πατέρας μου ήταν εγγονός και δισέγγονος αστών από τη Λυβέκη, η μητέρα μου γεννήθηκε στο Ρίο ντε Τζανέιρο, θυγατέρα ενός Γερμανού ιδιοκτήτη φυτειών και μιας πορτογαλικής καταγωγής κρεολής Βραζιλιάνας, την οποία έφεραν στη Γερμανία στα επτά της χρόνια. Είχε χαρακτηριστικό ρωμανικό τύπο· στα νιάτα της ήταν θαυμαστή καλλονή, με εξαιρετική μουσική παιδεία.³⁵

Γνωρίζουμε ασφαλώς τον κεντρικό ρόλο που έπαιξε αυτή η πρόσμιξη Βορρά-Νότου, ξανθού-μελαχρινού, αυτό το μίγμα πνευματικής σοβαρότητας και καλλιτεχνικού αισθησιασμού στα περισσότερα έργα του Τ. Μαν: στο μυθιστόρημα *Μπούντενμπρουκς*, στο *Θάνατο στη Βενετία* ή στον *Τόνιο Κρέγκερ*. Ο τύπος «λυβεκιανή γοτθική αυστηρότητα με μια δόση λατινικής γοητείας», που έγραψε κάποτε ο ίδιος ο Τ. Μαν,³⁶ χαρακτηρίζει τον άνθρωπο και το έργο. Η γέννηση και η τελευταία φάση της ζωής του σχετίζονται με αντιφατικό τρόπο. Στη δεκαετία του '30 η σταδιακά κλιμακούμενη αντιπαράθεσή του με τον εθνικοσοσιαλισμό τον σπρώχνει στην εξορία. Η παραμονή του στο εξωτερικό δεν είχε καμία σχέση με τη μάλλον εξωτική και ψυχολογική αντίληψη του εξωτερικού, όπως το παρουσιάζει στην παραχμιακή Βενετία των διανοούμενων στο *Θάνατο στη Βενετία*. Η παραμονή του στο εξωτερικό είναι πράξη πολιτικής αναγκαιότητας: «Ecraser l'infame! — Έξω ο Χίτλερ, το ελεεινό υποκείμενο, ο υστερικός απατεώνας, το κενό τέρας, ο ξενόφερτος τσαρλατάνος της εξουσίας [...]». Μ' αυτή την κραυγή του ο Τ. Μαν (ημερολόγιο 1933-34)³⁷ φανερώνει την πολιτική του αποστροφή, και η αντιπαράθεσή του με τους εθνικοσοσιαλιστές συγγραφείς (Blubo-Literate) φανερώνει τη λογοτεχνική αποστροφή του για ό,τι συνέβαινε αυτόν τον καιρό στη Γερμανία. Ο Τ. Μαν ποτέ δεν θέλησε ν' αποποιηθεί τη γερμανικότητά του, αλλά είχε και μια άλλη, μια ανθρωπιστικά θεμελιωμένη αντίληψη του εθνικού αυτοπροσδιορισμού, η οποία ευνόησε την κοσμοπολίτικη σκέψη.³⁸

Ανάμεσα στην πολιτικο-πνευματική θέση του Μαν ως Ευρωπαίου κοσμοπολίτη και τη λογοτεχνική του δημιουργία, υπάρχει κατά τη γνώμη μου μία άμεση και από ιστορικής απόψεως θεμελιωμένη σχέση. Αν αναλογιστούμε ότι η παγκόσμια συνείδηση του συγγραφέα, όπως και αυτή του Ζιντ, συνίσταται σε πολλά επίπεδα: στο βιογραφικό, με τη μορφή ταξιδιών, συναντήσεων π.χ. με τον Α. Ζιντ, στο πνευματικό, με την προσκόλλησή του στον ουμανισμό, στο πολιτικό για ιστορικούς λόγους και στο λογοτεχνικό-αισθητικό εξαιτίας των διεθνών επιρροών στο έργο του, τότε μπορούμε να διαχωρίσουμε ξεκάθαρα ένα από τα πρώτα έργα του, τους *Μπούντενμπρουκς*, από ένα έργο της τελευταίας φάσης της ζωής του, τον *Ντόκτορ Φάουστους*.

Το *Μπούντενμπρουκς*, που παρουσιάζεται με τη μορφή της ιστορίας μιας οικογένειας, είναι ένα συγκαλυμμένο κοινωνικό μυθιστόρημα, το οποίο βρίσκεται πιο κοντά στον δυτικό-ευρωπαϊκό τύπο μυθιστορήματος παρά στον γερμανικό. Ο Τ. Μαν εδώ έχει επηρεαστεί κυρίως από τους μεγάλους Ευρωπαίους ρεαλιστές και νατουραλιστές:

Οι λογοτεχνικές επιρροές, που συντέλεσαν στη συγγραφή του βιβλίου, προέρχονταν από παντού: από τη Ρωσία του Τολστόι [και επομένως όχι μόνο από τη Δυτ. Ευρώπη]*, από την Αγγλία του Ντίκενς και του Θάκερεϊ, από τη Νορβηγία του Κίλαντ και του Λι, και δεν πρέπει να παραλείψω ένα γαλλικό διήγημα, το υπέροχο *Renée Maupérin* των Γκονκούρ. Η ανάγνωση αυτού του διηγήματος με ενθάρρυνε, έπειτα από τις προσπάθειες συγγραφής μιας νουβέλλας, να τολμήσω τη συγγραφή ενός μυθιστορήματος.³⁹

Ευρωπαϊκές είναι λοιπόν οι λογοτεχνικές επιρροές του: π.χ. η σύλληψη των συζυγικών προβλημάτων στους *Μπούντενμπρουκς* φανερώνει ομοιότητες με την *Άννα Καρένινα* του Τολστόι, και η θεματική της κοινωνικής πτώσης μιας οικογένειας —παρουσιάζονται τέσσερις γενιές— έχει τις ρίζες της στο νορβηγικό «μυθιστόρημα γενεών» ή και στο κοινωνικό μυθιστόρημα του Emile Zola. Ευρωπαϊκό όμως είναι και το πνευματικό υπόβαθρό του. Γιατί αν αυτό το έργο είναι η ψυχογραφία των αστών της Λυβέκης (η πτώση των πατρικών και η άνοδος των αστών του καπιταλισμού), τότε, σύμφωνα με τον Μαν, είναι και μια ευρωπαϊκή ψυχογραφία. Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το μυθιστόρημά του «έργο γερμανικό, μη μεταφράσιμο»,⁴⁰ εξαίροντας πάλι, πάντα στο πνεύμα των θεωρητικών απόψεων —που αναλύθηκαν νωρίτερα— τόσο του Ζιντ όσο και του Μαν, τη σημασία που έχει το «ίδιον» σε σχέση με τον αμοιβαίο εμπλουτισμό εθνικών και παγκόσμιων διδασίων.

Το μυθιστόρημα *Ντόκτορ Φάουστους*, που αφορά έναν καλλιτέχνη (η τραγική ιστορία του συνθέτη Adrian Leverkühn) και είναι ταυτόχρονα ένα μυθιστόρημα για τη Γερμανία, γράφτηκε στα χρόνια της εξορίας. Για το έργο του αυτό γράφει ο Μαν σ' ένα γράμμα του στον Βιενέζο βιβλιοπώλη Martin Flincker στις 21.11.1950: «Είναι έργο μέχρι υπερβολής γερμανικό». Και πραγματικά, δεν θα μπορούσε κανείς, εξαιτίας του φαουστικού μοτίβου, εξαιτίας του Ντίρερ ή του Νίτσε, και κυρίως εξαιτίας της θεματικής της γερμανικής εθνικής ιστορίας, ν' αρνηθεί τη γερμανικότητα του έργου, ν' αποσιωπήσει τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες. Παρόλα αυτά, τολμώ να ισχυριστώ ότι ακριβώς ο Ντό-

* Προσθήκη του Schmeling (Σ.τ.Μ.).

κτορ Φάουστους μπορεί να διαβαστεί ως λογοτεχνική εφαρμογή της διεθνούς και ευρωπαϊκής σκέψης, και αυτός είναι μόνο ένας από τους πιθανούς τρόπους ανάγνωσής του. Στο ίδιο το μυθιστόρημα η σκέψη αυτή —τουλάχιστον σε πολιτικό επίπεδο— έχει αρνητική κατάληξη. Η κοσμοπολίτικη παράδοση —την οποία ο Τ. Μαν, έχοντας στη σκέψη του τον Γκαίτε, την αντιλαμβάνεται ως ιδιαίτερα συγγενή προς το γερμανικό πνεύμα— μοιάζει να θυσιάζεται όλο και περισσότερο στις καταστροφικές ή, στη γλώσσα του μυθιστορήματος, στις μεφιστοφελικές δυνάμεις. Έτσι, υποδεικνύω ένα σημείο του κειμένου που συνήθως παραβλέπεται.

Η Γερμανία παρουσιάζεται εδώ —από την ελβετική σκοπιά— ως ο «πολιτικός κολοσσός στο Βορρά», για τον οποίο η λέξη «διεθνής» αποτελεί από καιρό βρισιά». ⁴¹ Αυτή τη βρισιά ο Τόμας Μαν τη μετατρέπει για τον εαυτό του σε θετική προγραμματική λέξη. Το επιβεβαιώνει και το θεωρητικό υπόβαθρο που ανέλυσα. Στο μυθιστόρημα παρουσιάζονται ακόμα αντιφατικές διαδικασίες. Ένα πρόσωπο, όπως ο φοιτητής Deutschlin*, για παράδειγμα —του οποίου το όνομα είναι τόσο υποβλητικό, ώστε δεν μπορούμε πια να μιλήσουμε για ειρωνεία—, τονίζει τη γερμανικότητά του. «Οι Ρώσοι», λέει ο Deutschlin λακωνικά, «έχουν βάθος, αλλά όχι το κατάλληλο “φαίνεσθαι”». Οι Δυτικοί έχουν “φαίνεσθαι”, αλλά όχι το αντίστοιχο βάθος. Και τα δύο μαζί τα έχουμε μόνο εμείς οι Γερμανοί». ⁴² Τέτοιου είδους αυτοεκτιμήσεις χαρακτηρίζουν τους ομιλητές ως «εθνικιστές» —κι αυτός ο χαρακτηρισμός θυμίζει το φαουστικό μοτίβο «ως δαιμονικούς». Ο Τ. Μαν χρησιμοποιεί στο μυθιστόρημα και άλλους όρους, οι οποίοι κατ’ αρχήν φαίνονται θετικοί. Έτσι, π.χ., στο Κεφάλαιο 57 του *Ντόκτορ Φάουστους* εμφανίζεται εντυπωσιαχώς ο Saul Fitelberg, ιμπρεσάριος πολωνο-γερμανοεβραϊκής καταγωγής, πολύγλωσσος, «πρωτομάχος της πρωτοποριακής τέχνης», με διεθνή ευγλωττία, σε σχέση με τον Leverkühn, το Γερμανό συνθέτη:

Εσείς παντρεύετε τις συνθέσεις σας με γαλλική και αγγλική ποίηση, και όλος ο κόσμος μένει καταγοητευμένος που ένας Γερμανός, ένας εχθρός του χθες, δείχνει σήμερα τέτοια οικουμενικότητα στην επιλογή των κειμένων του — ce cosmopolitisme général et versatile!⁴³

«Ce cosmopolitisme général et versatile», γράφει χαρακτηριστικά στα γαλλικά το κείμενο. Σε μετάφραση: «Έτσι είναι ο κοσμοπολιτισμός, γενικός και

* Το όνομα «Deutschlin» ηχητικά και οπτικά θυμίζει το γερμανικό επίθετο «γερμανικός» (Σ.τ.Μ.).

αντιφατικός». Ο Τ. Μαν ειρωνεύεται εδώ τόσο την εθνικιστική παρουσίαση της γερμανικότητας όσο και την επιφανειακά κοσμοπολίτικη θέση, η οποία δεν ακολουθεί την ανθρωπιστική κληρονομιά. Σ' αυτό το σημείο θα αναφερθώ πάλι στο περίφημο δοκίμιο του Μαν για τον «Κοσμοπολιτισμό», όπου αναφέρεται ότι: «Το κοσμοπολίτικο πνεύμα δεν έχει καμία σχέση με την πολύγλωσση ευχέρεια και τον διανοουμενίστικο ερασιτεχνισμό».⁴⁴

Στην έκφραση του Fitelberg —«ένας Γερμανός, ένας εχθρός του χθες»— αντικατοπτρίζεται η ιστορία, και συγκεκριμένα το διάστημα ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, όπως αυτό παρουσιάζεται από τον αφηγητή Zeitbloom (του οποίου το όνομα είναι επίσης συμβολικό). Αλλά υπάρχει και κάτι ουσιαστικότερο. Η συνολική διεθνής εικόνα δεν συντίθεται μονάχα από γενικές πνευματικές ή μόνο από πολιτικές παραμέτρους, αλλά και από καλλιτεχνικές-λογοτεχνικές. Το μυθιστόρημα είναι κατάσπαρτο με ξένη λογοτεχνία ή, όπως λέμε στη σύγχρονη έρευνα, από «δια-κειμενικότητα». Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε είτε να διακρίνουμε άμεσες αναφορές σε ξένους συγγραφείς και καλλιτέχνες και τα έργα τους, είτε να τις υποθέσουμε έμμεσα από το κείμενο. Αυτό αφορά όχι μόνο τη γερμανική παράδοση (τον Ντίρερ, τον Γκαίτε, τον Νίτσε κ.τ.λ.) αλλά και τον Δάντη, τον Σαίξπηρ, τον Ντοστογιέφσκι, τον Βαλερί και μερικούς άλλους, που παρουσιάζονται ως αναγνώσματα του Leverkühn στο μυθιστόρημα. Ταυτόχρονα, οι συγγραφείς αυτοί ανήκουν φυσικά στον «αναγνωστικό κανόνα» του Τόμας Μαν και αποτελούν έτσι έκφραση της αφοσίωσής τους στην ευρωπαϊκή κουλτούρα, σε μια δηλαδή «ευρω-κεντρική παγκόσμια λογοτεχνία». Δεν είναι δυνατό ν' αναλύσω αυτές τις «διακειμενικές» και διεθνείς αναφορές, θα τονίσω όμως ότι όλοι οι ξένοι συγγραφείς ή τα ξένα κείμενα ασχολούνται με ένα κεντρικό θέμα: το δαιμονικό στοιχείο, και συγκεκριμένα με τη διαδικασία της αφαίρεσης του ανθρωπισμού από τη γερμανική ψυχή, τη γερμανική πολιτική και τη γερμανική τέχνη, διαδικασία που κορυφώνεται με την εξέλιξη του μυθιστορήματος. Χαρακτηριστικά παραπέμπω για σύγκριση στη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη. Στο τέλος του μυθιστορήματος του Μαν, ο ήρωάς του Leverkühn τρελαίνεται και η Γερμανία «κατακυριεύεται από δαίμονες», όπως αναφέρει ο Μαν κάνοντας έναν λεκτικό υπαινιγμό στο Δάντη (το 1940 πεθαίνει ο Adrian Leverkühn). Άλλες αναφορές και επιρροές αφορούν την ερωτική ζωή του ήρωα· εδώ παίζει ο Σαίξπηρ, με το έργο του *Love's Labour's Lost*, ένα σημαντικό ρόλο. Κείμενα του Σαίξπηρ βρίσκονται μεταφρασμένα και ενσωματωμένα στο μυθιστόρημα. Ο Ντοστογιέφσκι και η σκηνή του Διαβόλου από τους *Αδερφούς Καραμαζόφ* αποτελούν τη λογοτεχνική βάση για τη συνάντηση μεταξύ Zeitbloom και δια-

βόλου στο Ντόκτορ Φάουστον.⁴⁵ Ας αρκεστούμε όμως σ' αυτές τις λίγες αναφορές.

Και στον Αντρέ Ζιντ γίνονται αισθητές οι επιρροές της λογοτεχνικής Ευρώπης μέσω των διαχειμενικών σχέσεων. Αναφέρω ως σύντομο παράδειγμα το έργο του *Le Prométhée mal enchaîné*, ένα κείμενο που, με βάση την παγκόσμια λογοτεχνία, μπορεί να θεωρηθεί σαν αποτέλεσμα ενός μίγματος επιρροών των έργων με θέμα τον Προμηθέα (του Αισχύλου, του Γκαίτε, του Ρουσό, του Σέλλεϊ), ή —μπορεί να θεωρηθεί— ως ένα κομμάτι λογοτεχνικά σκηνοθετημένης ευρωπαϊκής πολιτισμικής ιστορίας. Έλευθερία, Επανάσταση, Πρόοδος, Χαρά της Δημιουργίας: αυτά χρωστά η Ευρώπη στην *Ιδέα του Προμηθέα* — και δεν είναι λίγα. Αν κανείς θέλει να κρίνει κατάλληλα αυτό το κείμενο, τότε μόνο ένα δρόμο μπορεί ν' ακολουθήσει: αυτόν της συγκριτικής λογοτεχνίας. Το ίδιο ισχύει αντίστοιχα και για τα έργα του Τόμας Μαν.

Το ερώτημα που θα ήθελα να θέσω, κλείνοντας την ομιλία μου, είναι το εξής: Προς τα πού οδεύει η εξέλιξη της «Παγκόσμιας Λογοτεχνίας» σήμερα; Κι εδώ αναφέρω δύο επικίνδυνα σημεία αυτής της εξέλιξης: την «αποεθνικοποίηση» και τον «ευρω-κεντρισμό». Όσον αφορά στο πρώτο, ο Τόμας Μαν και ο Αντρέ Ζιντ ακολούθησαν μια διαλεκτική καλλιτεχνική παραγωγική θέση. Η ιδιαιτερότητα του εθνικού πολιτισμού και τά διεθνή ρεύματα πρέπει ν' αλληλοσυμπληρώνονται και να εξομοιώνονται. Προβλέποντας τέτοιου είδους τάσεις, ο Τόμας Μαν προειδοποιεί ήδη από το 1922 για τον κίνδυνο μιας «δημοκρατικής εξομοίωσης»:

Υπάρχουν Γάλλοι με το φοβερό χιούμορ των Βρετανών, και εκφυλισμένοι Ρώσοι και Σκανδιναβοί με παριζιάνικο αέρα, που αντιπροσωπεύουν τη σύνθεση Ντοστογιέφσκι και Αμερικής. Κάπως έτσι είναι και η παγκοσμιότητα στην τέχνη.⁴⁶

Σήμερα, στην εποχή των πιο σύγχρονων μέσων μαζικής ενημέρωσης, με το πάτημα ενός κουμπιού μεταφερόμαστε, χωρίς χάσιμο χρόνου, παντού στον κόσμο και παίρνουμε τις πληροφορίες μας, εν μέρει ασυναίσθητα, από παντού. Στην εποχή, λοιπόν, της πληροφόρησης γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη η πολιτιστική διατήρηση του προσωπικού-εθνικού προφίλ. Στον τομέα της λογοτεχνίας σήμερα γίνεται αυτό καταφανές με το λεγόμενο μεταμοντέρνο μυθιστόρημα, το οποίο είναι γεμάτο με άμεσα ή έμμεσα ξένα τσιτάτα, έχει διάθεση διανοουμενίστικη, κοσμοπολίτικη, και κινείται πέρα από τα σύνορα (John Barth, Umberto Eco). Πώς θα καταλάβαινε κανείς από ποια χώρα προέρχεται ένα τέτοιο μυθιστόρημα, αν δεν γνώριζε το συγγραφέα; Το κλίμα και τη

φυσιολογία κάθε χώρας δεν μπορούμε —ευτυχώς— να τα αλλάξουμε· αλλά ο τομέας του πολιτισμού και ο υλικός τομέας (εμπόριο και συγκοινωνία), καθώς και οι συνθήκες των κρατών, τείνουν να εξομοιωθούν· πλησιάζει μια οικουμενική «εποχή» (Όσβαλντ Σπένγκλερ). Παραθέτω σχετικά ένα σχόλιο του Ιταλού μυθιστοριογράφου Ουμπέρτο Έκο:

Οι συνέπειες της οικουμενικότητας «του πολιτισμού» είναι μερικές φορές απίστευτες. Στο Παρίσι το μπιντέ τείνει πραγματικά να εξαφανιστεί. Η απουσία αυτού του περίφημου πειστηρίου του γαλλικού πολιτισμού απ' τις τουαλέτες των Αμερικανών, των Γερμανών ή των Άγγλων κάνει αυτούς τους λαούς να μοιάζουν απολίτιστοι [...]. Αυτό σημαίνει ότι έχουν καθιερωθεί καινούργια διεθνή στάνταρντς παντού, σε όλους τους τομείς: Είδα διανοούμενους να προβληματίζονται αφάνταστα για τη γαλλική Ντίσνεϊλαντ. [...] Η Ντίσνεϊλαντ όμως με απασχολεί λιγότερο από το μπιντέ [...] σύμβολο ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, που πεθαίνει.⁴⁷

Ακόμα μια σημαντική παρατήρηση. Η σχέση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και τον παγκόσμιο πολιτισμό είναι σήμερα εξαιρετικά πολύπλοκη. Ο Τόμας Μαν είχε φυσικά ταυτίσει την παράδοση του λεγόμενου «δυτικού πολιτισμού» με την «παγκόσμια λογοτεχνία». Και η Κίνα, η Ιαπωνία, η Αφρική, η Λατινική Αμερική; Δεν εμφανίζονται καθόλου στα γραπτά του Τόμας Μαν. Για τον Ζιντ παίζει και η Αφρική κάποιο ρόλο, αλλά εντελώς συμπτωματικά, γιατί κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Αφρική έτυχε να έχει μαζί του το έργο *Wahlverwandtschaften* του Γκαίτε, και έτσι έγραψε γι' αυτή του την εμπειρία στο ημερολόγιο που κρατούσε τότε. Σήμερα, κατηγορείται για «ευρωκεντρισμό» όχι μόνο η πολιτική, αλλά και η επιστήμη της λογοτεχνίας — και μάλιστα η συγκριτική. Αναφέρω συγκεκριμένα παραδείγματα από την προσωπική μου εμπειρία: μια Ελληνίδα, η οποία κάνει το διδακτορικό της υπό την επίβλεψή μου, τελείωσε μόλις την εργασία της με θέμα «Γνωριμία της Ελλάδας μέσα από την Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία», και μια άλλη δουλεύει συγκεκριμένα πάνω στο θέμα «Γερμανο-Ελληνικές Πολιτισμικές Σχέσεις». Και με τον συνάδελφο κ. Benning πρόκειται να συνεργαστούμε στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος «Έρασμος». Τέτοιες πολιτισμικές σχέσεις είναι εξίσου σημαντικές για την Ευρώπη όσο και η σοβαρή πολιτική.

Από την άλλη πλευρά, οι Ευρωπαίοι δεν πρέπει ν' ασχολούνται μόνο με τον εαυτό τους. Δεν επιτρέπεται να θέτουν μόνο προσωπικές, ευρωπαϊκές παραμέτρους. Αναφέρω άλλο ένα παράδειγμα: μια άλλη φοιτήτρια, από το Καμερούν αυτή τη φορά, ασχολείται με το ρόλο της γυναίκας στην αφρικανική

και στη γερμανική λογοτεχνία. Έτσι, έμαθα διάφορα σχετικά με το πρόβλημα της πολυγαμίας, και κατ' επέκταση φυσικά και της μονογαμίας. Με τέτοια θέματα ενισχύεται η αμοιβαία κατανόηση σε διεθνές επίπεδο.

Στον σύγχρονο όρο «παγκόσμια λογοτεχνία» δεν περιλαμβάνεται μία μόνο ευρωπαϊκή, αλλά μια διαπολιτισμική συνείδηση, μια συνείδηση η οποία στηρίζεται και στη γνώση απομακρυσμένων πολιτισμών. Εμείς μπορούμε μόνο να ευχηθούμε ότι η πολυμορφία των πολιτισμών μ' αυτή την έννοια θα διατηρηθεί. Αυτό είναι και το προσωπικό μου «πιστεύω». Αν δεν υπήρχαν οι πολιτισμικές διαφορές, τότε θα πέθαινε και ο πολιτισμός. Και δε θα υπήρχε καμία δικαιολογία για την ύπαρξη της ειδικότητάς μου, αυτή της *συγκριτικής* λογοτεχνίας. Γι' αυτό θα συμφωνήσω απόλυτα με τον Αντρέ Ζιντ:

Μια παράξενη έλξη ασκεί επάνω μου το εντελώς Διαφορετικό!⁴⁸

Μετάφραση: Εύη ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Σημειώσεις

1. Πρβλ. αντίστοιχα στο βιβλίο του Fritz STRICH, *Goethe und die Weltliteratur*, Bern, Francke, 1946, σ. 397.

2. *Ελληνική Μυθολογία*, 1, Reinbeck bei Hamburg, Rowohlt, 1960, σ. 176.

3. Διάλεξη στη Φλωρεντία, 5.5.1922.

4. Stefan ZWEIG, «Die schlaflose Welt. Aufsätze und Vorträge aus den Jahren 1909-1941». Frankfurt am Main, Fischer, 1990, σ. 186.

5. *Ο.π.*, σ. 188.

6. *Ο.π.*, σ. 188.

7. Η ιστορία της πνευματικής εξέλιξης της Ευρώπης είναι πολυσχιδής και περιπλοκή: Από τη μία, η Ευρώπη διαχωρίζονταν ως Δύση απ' την Ανατολή (με σύνολο το Βόσπορο), από την άλλη, διαφοροποιούνταν μέσα στα ίδια της τα σύνορα η χριστιανική (ρωμαϊκή) σε ελληνική κουλτούρα (πρβλ. μ.α. Νίτσε), και η μητρότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού αποδίδεται μια στη ρωμαϊκή και μια στην ελληνική αρχαιότητα. Στα νεότερα χρόνια δίνεται στην αντίθεση Ανατολής-Δύσης στα

πλαίσια μιας ευρωπαϊκής πολιτιστικής προβληματικής ιδιαίτερη σημασία κι εξετάζονται, π.χ., ισλαμικές περιοχές στο εσωτερικό της Ευρώπης. Πρβλ. Heinz GOLLWITZER: *Europabild und Europagedanke*. München, Beck, 1969.

8. *Journal 1889-1939*, «Pléiade», Gallimard, 1955, σ. 1058.

9. *Journal 1931*, *ό.π.*, σ. 1059.

10. Πρβλ. Klaus SCHRÖTER. (επιμ.), *Thomas Mann im Urteil seiner Zeit, Dokumente 1891-1955*. Hamburg, Christian Wegner Verlag 1969, σσ. 229-302, εδώ: 300.

11. Πρβλ. Janine BUNZOD, Thomas Mann et André Gide. Στο *L'Herne*, τ. 23, 1972, σσ. 242-52.

12. Στο *Thomas Mann: Autobiographisches*. Frankfurt a.M., Fischer 1968, σ. 170.

13. Παρίσι 1953. Πρώτο παγκόσμιο συνέδριο λογοτεχνών για τον πολιτισμό. Paris 1935. Erster internationaler Schriftstellerkongress zur Verteidigung der Kultur. Reden und Dokumente. Επιμ. von der Akademie

der Wissenschaften der DDR. Berlin Ost, Akademie Verlag, 1982, σ. 129.

14. Πρβλ. Peter COULMAS, *Weltbürger. Geschichte einer Menschheitssehnsucht*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1990, σ. 76.

15. «Nationalisme et Littérature», N.R.F., 1909, αρ. 5, σ. 430.

16. «Hommage à Goethe». Στο N.R.F., 1932, 222, σσ. 368-77. Μεταφράστηκε από τον E.R. Curtius, με τον τίτλο «Ein Leben mit Goethe», και εκδόθηκε στο *Die Neue Rundschau*, 1932, τ. 1, αρ. 43, σ. 514.

17. *Réflexions sur l'Allemagne*. Στο N.R.F., 1919, αρ. 69, σ. 46.

18. 'Ο.π.

19. Gide: *Goethe*. Στο N.R.F., 1932, αρ. 922, σσ. 368-69.

20. *Die Neue Rundschau*, Χρόνος 34 (1923), τ. β', σσ. 602-10.

21. 'Ο.π., σ. 604.

22. 'Ο.π., σ. 608.

23. 'Ο.π., σ. 610.

24. 'Ο.π., σ. 609.

25. *La marche Turque. Journal 1889-39*. Paris, Gallimard, σ. 417.

26. André GIDE, *Dostoïevski* (1923). Paris, Gallimard, 1964, σ. 13.

27. 'Ο.π., σ. 231.

28. 'Ο.π., σ. 230.

29. Thomas MANN, *Politische Schriften und Reden 2*. Frankfurt am Main, Fischer, 1968, σ. 97.

30. Thomas MANN, *Autobiographisches*. Frankfurt am Main, Fischer, 1968, σ. 176.

31. Στο Thomas MANN, *Politische Schriften und Reden 2*, ό.π., σσ. 145-50.

32. 'Ο.π., σ. 150.

33. 'Ο.π., σ. 147.

34. Das Problem den deutsch-französischen Beziehungen (1922). Στο *Politische Schriften und Reden*, ό.π., σ. 80.

35. *Autobiographisches*, ό.π., σ. 220.

36. Von Beruf des deutschen Schriftstellers in unserer Zeit. Στο: *Autobiographisches*, ό.π., σ. 262.

37. Leiden an Deutschland. Στο *Politische Schriften und Reden*, ό.π., σ. 258.

38. 'Ο.π., σ. 287: «Ο συγγραφέας σήμερα πρέπει να προέρχεται οπωσδήποτε από την επαρχία, να είναι γιος αγρότη ή κυνηγού, αλλιώς δεν αξίζει».

39. *Politische Schriften und Reden 2*, ό.π., σσ. 96-97.

40. 'Ο.π., σ. 97.

41. Από την ειδική έκδοση, Frankfurt am Main, Fischer 1967, σ. 239.

42. *Doktor Faustus*, σ. 166.

43. 'Ο.π., σ. 534.

44. *Politische Schriften und Reden 2*, σ. 148. Ας παραβάλουμε, όμως, εδώ σχετικά και το ίδιο το μυθιστόρημα: «Αλλά πάλι ο γερμανικός κοσμοπολιτισμός ήταν πάντα κάτι εντελώς διαφορετικό από την παγκοσμιότητα» (σ. 239).

45. Πρβλ. *Doktor Faustus*, σσ. 286 κ.ε.

46. *Politische [...]* 2, σ. 95.

47. *Le Nouvel Observateur*, Collection Voyages, αρ. 13, 1993, σ. 8. Συνέντευξη του Jean DANIEL.

48. «Et nunc nanet in te». Στο *Journal 1939-49*. Paris, Gallimard, «Pléiade», 1954, σ. 1143.

R é s u m é

M. SCHMELING, *Thomas Mann, André Gide et l'Europe. Aspects d'une vision de la littérature au-delà des frontières*

A travers un parallélisme entre André Gide et Thomas Mann, est visée l'image d'une Europe

des lettres, idée commune dans l'oeuvre des deux écrivains. L'accent est mis sur les problèmes des littératures nationales et les influences européennes, reçues et exercées par chacun des deux écrivains.

